

Fóti Miklós–Sz. Simon Éva

Haric ez defter: A „defteren kívüli” települések igazgatásának jellegzetességei a Szegedi szandzsákban, valamint az oszmán–magyar határvidéken*

Kivonat

A tanulmány az oszmán közigazgatás egyik sajátos, ám eddig kevésbé vizsgált terminusát, a *haric ez defter* („defteren kívüli”) kifejezést vizsgálja a 16. századi hódoltsági gyakorlatban. Főleg a Szegedi szandzsák és a magyarországi hódoltsági határvidék összeírásaira és egyéb deftereire támaszkodva mutatja be, miként alkalmazta az oszmán adminisztráció a „defteren kívüli” tartott birtokokat a néptelen, elpusztult, valamint az újonnan hódoltatott területek integrálása során. Kiskunhalas és a Bácska újratelepítésének példája bizonyítja, hogy a *haric ez defter* kategória nem csupán üres adminisztratív megjegyzés volt, hanem tudatos kolonizációs eszköz, illetve lehetővé tette a szandzsákbégek számára, hogy az összeírásokból hiányzó településeket saját kíséretük tagjai között osszák ki. Végezetül a cikk kitér az ilyen javadalmakkal való visszaélésekre és a központi kormányzat azon törekvéseire, melyek e „láthatatlan” jövedelmek szultáni házs-birtokba vonásával igyekeztek erősíteni a fiskális ellenőrzést.

Kulcsszavak: oszmán adminisztráció, *haric ez defter*, Szegedi szandzsák, határvidék, újratelepítés

Az oszmán adóösszeírások (*mufassal tahrir* és *timar defterleri*) közismertek arról, hogy bár alaposan és szisztematikusan mérték fel a birodalom szandzsákjait, ugyanakkor meglehetősen szűkszavúnak bizonyulnak az egyes települések adózási körülményeire vonatkozó, magyarázó jellegű megjegyzések terén. Olyan kifejezéseket találhatunk a helységek neve után, mint a *maa el-haric*,¹

*Ez a tanulmány az NKFIH ADVANCED 149648 sz. projekt (A magyarországi hódoltság és hódoltsági peremvidék kataszteri iratainak [tapu-defter] feldolgozása III.) támogatásával készült. Némileg rövidebb változata korábban angol nyelven megjelent: Fóti, Miklós–Sz. Simon, Éva: The Term *Haric ez defter* as a Tool for Administering Abandoned Settlements in the *Sancak* of Szeged and the Regime of Unregistered Settlements on the Ottoman–Hungarian Frontier. In: *Hürmetler. Studies in Honour of Pál Fodor on his Seventieth Birthday*. Ed. by Dávid, Géza–Molnár, Antal–Fodor, Gábor. Budapest, 2025, 157–176.

¹ „A külső [birtokokkal] együtt” – elsősorban a falvak saját határain kívüli szántóterületekre és szőlőültetvényekre céloztak ezzel a kifejezéssel, utóbbi esetben a középkorban is elterjedtnek számító *extraneus* szőlőművelésre.

harab, hali ez raiyyet,² *ber vech-i tahmin*,³ végül pedig jelen tanulmányunk kulcshelye, a *haric ez defter*. Bár az oszmanista kutatók elsősorban úgy vélik, hogy nyelvtudása alapján ismeri a kifejezések jelentését, gyakran mégis észrevétlenül marad, hogy pontosan mit is értett alattuk az oszmán adminisztráció. Jelen tanulmány célja a *háridzs ez defter* (*haric ez defter*; szó szerint „defteren kívüli”⁴) terminus igazgatási alkalmazásának bemutatása és ezen adatok értelmezése egymástól eltérő jellemzőkkel bíró szandzsákok összeírásainak segítségével. Tanulmányunk előbb arra fókuszál, hogy mit jelentett a kifejezés a tartományi adminisztráció számára a birodalom egyik belső altartományában, a Szegedi szandzsákban, majd a hódoltság határvidékén fekvő területek gyakorlatát vizsgáljuk meg.

Egy példa a defteren kívülség gyakorlatára a Szegedi szandzsákban: Halas mezőváros esete

Szakály Ferenc Kiskunhalasra vonatkozó kutatásai tanulmányunk közvetlen előzményének tekinthetők. Szakály a város török uralom alatti történetének tanulmányozásánál vette észre azt a különös jelenséget, hogy Halas – a Szegedi szandzsákban található kalocsai *náhiye* egyik fontos városa – egészen 1570-ig hiányzott az összeírásokból.⁵ A város tehát ismeretlen okból meglehetősen hosszú ideig (1546–1570) egyáltalán nem szerepel az adóbevételek maximalizálására törekvő felmérésekben. Az 1570-es szandzsák-összeíráson alapuló timár defter (*icmal defteri*) Ali szegedi bég⁶ hársz-birtokainak részeként rögzítette Halast, és ekkor egyúttal *haric ez defter*nek nevezte.⁷ Később Káldy-Nagy Gyula kritizálta Szakályt, amiért nem vette észre a város által fizetett jelentéktelen összegű adót, amely csupán 27 500 akcsét tett ki a nem csekély, 125 adózó háztartás (*hane*) után.⁸ Összehasonlításképpen néhány közeli mezőváros adata: 1570-ben Foktő (234

² Az „elhagyott/elpusztult” és a „ráják nélküli” kifejezésekről ld. Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 403–416; a „ráják nélküli” határvidéki jelentéséről ld. Sz. Simon, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*, 98–100, passim.

³ Sz. Simon, Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hárszok, 1351–1406.

⁴ Kotzageorgis az „újonnan regisztrált” kifejezést használja az általa vizsgált görögországi mintaterület esetében. Kotzageorgis, *Haric ez defter and Hali ane 'l-reaya*, 237–254.

⁵ Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 303–379.

⁶ Erről az Ali bégről, aki Pecsevi szerint a Szokollukhoz tartozott, és Kara Ali néven volt ismeretes, ld. Fóti, Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, 353–366.

⁷ Istanbul, T. C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (= BOA), Tapu-tahrir defterleri (= TT.d) 551, p. 12: *Vároş-i Halaş haric ez defter an havass-i cedid maa mezari-i hod*. Ugyanezt ismétli meg egy javadalomnapló (*ruzmançe defteri*) is 1575-ben, amikor a város Ahmed bég hárszai közé tartozott. BOA, Timar-Zeamet Ruzmançe Defterleri (= DFE RZ.d) 42, p. 622.

⁸ 1578-ban 138 háne után fizettek a lakosai 125 000 akcsényi adót, bár a fejadóval együtt

háne; 80 245 akcse), Pataj (178 háne; 55 575 akcse) és Fajsz (157 háne; 70 200 akcse) nagyságrendekkel nagyobb adóbevételt jelentett a kincstár számára, nem véletlenül minősítették ezeket szultáni hász-birtokká.

Bár Káldy-Nagy nem fejtette ki sem a jelentéktelen adó, sem a defteren kívüliség mögött álló okokat, bemutatott egy új forrást a Budai vilájet adóbérleteiről (*mukataat*), amely tartalmazza „a kalocsai kazá *haric ez defter* mezővárosainak jövedelmét három évre, 1566-tól kezdődően, 40 000 akcse értékben”.⁹ Arra a fő kérdésre azonban nem adott magyarázatot, hogy miért nem regisztrálták a várost 1570 tájáig, vagy miért kezelték külön, a szandzsák összeírásait megkerülve, továbbá milyen megfontolások állhattak e mögött. A Káldy-Nagy által közölt forrás ugyanakkor felhívta a figyelmet arra a jelenségre, hogy a kincstár bizonyos számú település adóját olykor egyetlen átalányösszegbe vonhatta össze, majd azt adóbérletbe adva a deftereken kívül kezelték. Könnyen megállapítható az oka annak, hogy miért nem regisztrálták sokáig a várost: Halas az oszmán hódítás során elnéptelenedett, és csak 1569-ben települt be újra Musztafa budai pasa kezdeményezésére.¹⁰ Egyértelműen megállapítható volt a lakosok családevelei alapján, hogy ez az újratelepítés a Sárköz magyar falvaiból történt (Salgó, Bék, Kall, Hanyik, Hilje, Adacs, Zádor, Miske, Drág, Bátya, Bakod, Kalacs, Barátnak, Csertő, Kara, Finta, Sárközi, Olár). Ezzel egyidejűleg a lakosok jelentős adókedvezményt is élveztek, hogy az oszmán igazgatás ösztönözze letelepedésüket az elhagyatott és kimondottan veszélyesnek számító területen.¹¹

A *haric ez defter* települések jelensége a Szegedi szandzsák összeírásaiban

Szakály Kiskunhalasról írt tanulmánya irányította rá a figyelmünket a defterekben szereplő, *haric ez defter*nek nevezett települések kérdéskörére. A kategória sajátosságainak megértéséhez a térség részletes összeírásainak következetes átnézése segíthet hozzá. A Szegedi szandzsák legkorábbi felmérésére a Budai vilájet első általános összeírása során, 1546-ban került sor, ám ez – érthetően – még egyetlen ilyen kategóriába sorolt települést sem tartalmaz. Tizennégy évvel később a helyzet radikálisan megváltozott: az 1560-as összeírás már nagyszámú, összesen 269 *haric ez defter* települést sorolt fel a 621 város, falu és pusztá

(*hasil maa el-cizye*). Ebből látható, hogy a város jövedelemtermelő képessége helyreállt. Ennek ellenére a következő évek deftereiből ismét elhagyták a várost (hozzá kell tenni, hogy kizárólag fejadó-defterekkel rendelkezünk: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Codices Mixti [= ÖNB Mxt] 531, 532, 534).

⁹ Káldy-Nagy, *A Szegedi szandzsák települései*, IV.

¹⁰ Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 305.

¹¹ Az egyik illusztris szegedi kereskedőcsalád fiát, Csütörtök Lászlót a Halas körüli puszták egyikén gyilkolták meg. Szakály, Kiskunhalas a török uralom alatt, 327; Fóti, Népegyesére és migráció, 255.

(*mezraa*) közül.¹² Alábbi táblázatunk (1. táblázat) adatai világosan mutatják, hogy a kategória azokban a *náhijék*ben volt a leggyakoribb (Bács és Zombor), ahol a legnagyobb volt a háborús pusztítás, tehát ahol a kolonizáció a legégetőbb feladatnak bizonyult.

<i>Náhije</i>	Falu	Pusztá	Összesen
Szeged	4	–	4
Vásárhely	1	–	1
Kalocsa	1	32	33
Solt	–	4	4
Bács	69	34	103
Zombor	69	25	94
Titel	15	15	30
Összes <i>náhije</i>	159	110	269
Az 1560-ban felmért összes település: 621			

1. táblázat. *Haric ez defter* települések az 1560-as szandzsák-összeírásban

Egy évtizeddel később az 1570-es összeírás már a kategória használatának visszaszorulását mutatja: ekkor csupán hét „defteren kívüli” pusztával találkozunk, várost és falut pedig nem illettek ezzel a kifejezéssel.¹³ Végül az utolsó, 1578-as felmérés a terminus teljes eltűnését tanúsítja.¹⁴ Ahogy Halas példája is mutatta, más típusú forrásokban – például timár vagy fejadó/*cizye defterik*ben – továbbra is bukkanhatunk olykor ebbe a kategóriába tartozó településekre, ám ez az általános tendencián nem változtat.

A háttérben zajló folyamatok kétségkívül 1546 és 1560 között mentek végbe. Szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert ebből az időszakból rendelkezésünkre áll egy 1553 és 1559 között vezetett javadalomnapló (*ruznamçe defteri*), amely rávilágít a *haric ez defter* státuszú települések létrehozásának és a timárrendszerben javadalomként történő adományozásának folyamatára.¹⁵

A javadalomnapló egyik bejegyzéséből értesülünk arról, hogy 1553 márciusában bizonyos, a bácsi és a zombori *náhijé*ben fekvő települések, amelyeket korábban Nógrádból elbocsátott szpáhiknak adományoztak, valójában a szandzsákbég *haric ez defter* pusztái közé tartoznak.¹⁶ A kérdéses *mezraák* többsége

¹² TT.d, 332.

¹³ TT.d, 554.

¹⁴ TT.d, 572.

¹⁵ Wien, Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Ehemalige Konsularakademie, Krafft 284.

¹⁶ Krafft 284, fol. 17r: *Zikr olan mezraalar içün sancakbeyi haric ez defter olan*

korábban középkori falu volt, amelyek a török hódítás során néptelenedtek el: Iszveti Dúh (Szentlélek), Botyán (Battyán), Bila Csirkva (Fehéregyház), Kecsene (Kecskés) és Dávidova (Dávod).¹⁷ Fontos tényező, hogy ezek a *haric ez defter* települések eredetileg a szegedi szandzsákbég – ekkoriban Musztafa¹⁸ – hász-birtokához tartoztak.

A javadalmakról intézkedő *tezkerék* gyakorta úgy hivatkoztak ezekre a településekre, mint amelyek „Musztafa bég *harábéi* közül valók” (*Mustafa bey harabelerinden olub*).¹⁹ A *harabe* ’romos, elhagyott’ szó itt a mohácsi és az azt követő hadjáratok során elpusztított és népességét veszített birtokokat jelentette, melyekről adóbevétel érdemben nem volt beszédhető. Amikor Musztafa bég *haric ez defter* helységekből álló javadalmakat adományoz, mindig ugyanaz a mintázat figyelhető meg: az érintett katonái²⁰ kivétel nélkül a Temesvári vilájetből érkeztek, és temesvári javadalombirtokaikat adták át Musztafának, aki cserébe a saját *haric ez defter* állományából juttatott nekik birtokokat.

Haszán vojvoda esete reprezentatív példája a szóban forgó folyamatnak. Miután elbocsátották Temesvárról, és várakozási állományba (*mazul*) került, egészen jelentéktelen, 3000 akcse értékű javadalombirtokát a szandzsákbég hász-birtokaihoz juttatták vissza. Cserébe négy elpusztult falut kapott új szandzsákjában: a bácsi *náhijében* a szandzsákbég *haric ez defter* települései közül összesen 6000 akcse becsült jövedelemmel rendelkező javadalmakat. Az, hogy e helységek jövedelmét miért csak becslés alapján rögzítették, egyértelműen megmondható: korábban összeírás (*tahrir*) során még sohasem mérték fel őket, s ezért tételesen sem tudták megállapítani az adójukat. Haszán vojvoda azzal a feltétellel kapta meg új javadalmát, hogy helyreállítja e falvak prosperitását, benépesítve azokat. Egyedülálló jelenség, hogy a katonai javadalmak

mezraalarındandur deyü ilam etmeğin ber vech-i tahmin 4500 akçeye kayd olunub. Ld. ugyanitt a következő bejegyzést hasonló tartalommal, mely a zombori *náhije* egyes pusztáira vonatkozik.

¹⁷ Az említett és a továbbiakban előforduló települések azonosítására, középkori előzményeikre ld. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim; Fóti–Pánya, *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, passim; Fóti, *The Mufassal Tahrir Defteri*, passim.

¹⁸ A szandzsákbég személyére: Fóti, Szeged 16. századi szandzsákbégjei, 7–8, 10.

¹⁹ Krafft 284, fol. 153r.

²⁰ Nevezetesen Ibrahim és Haszán vajda (*voyvoda*), Hüszejn főajtónálló (*ser bevvin*) és Kjátib Hüszejn, az ajtónállók kethüdája (*kethüda-i bevvin*). Krafft 284, fol. 127v. Rajtuk kívül egy újonnan muszlimmá lett Ali is részesült Musztafa bég kegyeiből: a kalocsai *náhijében* Boljár és Kiskall elpusztult falvakat kapta meg: „Az említett [személy] Vásárhely városában Likas (?) Vince nevű hitetlen fia a vidék hasznos emberei közül való; az iszlámra áttérve Alinak nevezte-tett, s számára a Szegedi szandzsák *harábéi* közül 3000 akcsényi timár rendeltetett.” Krafft 284, fol. 127v. 1560-ban a két elhagyottnak mondott település már lakott, és magyarok népesítették be. Sajnos a forrásaink azt nem fedik fel, vajon az elmenekült lakosok tértek vissza, vagy Ali hozott más honnan – például szülővárosából, Hódmezővásárhelyről – új telepeseket. Akárhogy volt is, eredményesen teljesítette az elvárásokat, mivel hamarosan újabb két pusztát adott hozzá a timárjához. Krafft 284, fol. 238r.

adományozásai az elpusztult Bácska újraterelítésébe engednek betekinteni: bár a *ruznamçe defter*ikben soha nem említik a hánék számát, csak az elvárható jövedelem nagyságát, ebben az esetben mégis értesülünk az adófizető háztartásokról, mindig a falu neve után írva a háné-számot: Podgaj (5 háné), Dobra (4 háné), Tót Falu (5 háné), Hordas²¹ (3 háné), Rajkovác (?)²² (lakatlan/*hali*).²³ E falvakat – az utolsó kivételével – csak néhány év múlva, 1560-ban fogják először részletesen összeírni, mindegyiket *haric ez defter* megjegyzéssel, ám a javadalombirtokok körforgásába már korábban bekerültek ideiglenes timárként. A települések közös jellemzője, hogy mind a szandzsák legnagyobb pusztulást és népességvesztést elszenvedett régiójában – a bácsi, a zombori és a titeli *náhi*jében – fekszenek, ahol a középkori magyar lakosság lényegében teljesen megsemmisült. Így Hüszejn, Musztafa bég főajtónállója is kizárólag elpusztult bácsi falvakat kapott javadalomként: Drágova (5 háné), Szeleős (7 háné), Szelekenke (5 háné) és Szen György (5 háné).²⁴ A háztartások számának megadásával az írnok vélhetően az újraterelítési folyamat előrehaladását kívánta dokumentálni. Szükség is lehetett rá, hiszen tudomásunk szerint tizennégy éven át nem készült a szandzsákról felmérés, miközben délszláv és vlah lakosság tömegei érkezhettek a déli Duna–Tisza közére, és telepedhettek itt le.

A Temesvárról érkező szpáhik közül a legjobban egy Júnusz Prejity nevű katona járt, aki „Musztafa bég embere” (*merdüm-i Mustafa bey*) volt, azaz a többiekhez hasonlóan a szandzsákbég közvetlen környezetéből, annak kíséretéből került ki. Bár ő is 5999 akcsényira becsült jövedelmű birtokot kapott, egyik faluja valóságos aranybányának bizonyult: Kolud (a középkori Küllöd) 1522-ben még kisebb falu volt 23 adófizetővel,²⁵ majd a hódítás során elpusztult. Ezt követően az ötvenes években váratlanul magyarok népesítették be újra, ami a zombori *náhi*jében rendkívüli fejleménynek számít. Csak feltételezni tudjuk, hogy Baranyából érkeztek, mivel Kolud a Duna mentén, annak egy révhelyénél fekszik. Az 1560-as tahrir defterben már mezővárosként (*varoş*) szerepel, 55 háztartással. Ez más szempontból is talányos jelenségnek számít: a település a középkorban sem rendelkezett mezővárosi jogállással. Nem meglepő tehát, hogy az oszmán hatóságok 1561-ben visszasorolták Koludot a hász-birtokok

²¹ A középkori Ordódót képzőcserével mindig Ordasnak nevezték az oszmán forrásokban, az átmeneti Hordas alak csak ebben az egy esetben fordul elő. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 66. Ugyanakkor az ilyen szlávok alakváltozat nem páratlan a zombori *náhi*jében: Arnad nevét – szintén egyetlen esetben, 1546-ban – ugyanígy *h*-val kezdve jegyezték be Hirnadnak. Fóti–Pánya, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója*, 87.

²² Ez a helységnév csak innen ismert. Egyetlen szandzsák-összeírás sem említi. Ezek szerint nemcsak betelepítése nem valósult meg, de beolvadhatott egy szomszédos település határába, és örökre eltűnt.

²³ Krafft 284, fol. 127v.

²⁴ Uo.

²⁵ Szabó, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai*, 62.

állományába.²⁶ Ezúttal talán nem Júnusz Prejity volt az, aki vissza tudta csalogatni a magyarokat, hanem az őslakos népesség tért vissza: akár az eredeti lakosok és leszármazottaik, akár mások Baranyából, a *náhijében* egyedülként a magyarok „visszahódítottak” egy települést.

E különleges telepítéstörténetről eltekintve az számított tipikusnak, hogy a Musztafa bég birtokában lévő lakatlan helységek legnagyobb részét szerb kenézek kapták meg.²⁷ A számukra juttatott javadalmak révén az egykori Bács és Bodrog vármegyék területének általuk irányított újratelepítését figyelhetjük meg. Érdekes, hogy a javadalomnaplók a betelepítésre váró birtokok esetében a „lakatlan és elhagyott” (*hali ve harabe*) kifejezést használták, és nem a *haric ez defter*. Ezzel szemben az 1560-as összeíráskor ugyanezen helységek nagy többsége már ez utóbbi kategóriába tartozott.²⁸

Így például, amikor Radics kenéz meghalt, fia, Milos kapta meg a zombori *náhijében* fekvő Szengyörgy, Islova és Páris nevű *mezraákat*.²⁹ Ha e települések további sorsát nyomon követjük az 1560-as tahrir defterben, azt látjuk, hogy mindegyik lakott faluként, de *haric ez defter* kitételrel szerepel, sőt, még összeírási sorrendjük is ugyanaz, mint az idézett javadalomnaplóban.

A délszláv lakosság egy másik vezetőjéről, Pavla kenézzől azt jegyezték fel, hogy személye elengedhetetlen a terület felvirágoztatásához, ezért három *mezraát* (Vizes Kerek, Gyurgyovác és Zsidahid) kapott a titeli *náhijében*.³⁰ Valószínűleg csalódást okozott felettesei számára, mivel egyáltalán nem sikerült teljesítenie feladatát: e lakatlan helyek egyike sem vált faluvá 1560-ra.

Az 1553–1559 között vezetett budai *ruznamçe defterinek* köszönhetően pontosan ismerjük azoknak a kenézeknek a nevét, akik részt vettek a déli Duna–Tisza köze kolonizációjában: Radics kenéz és fia, Milos, Pavla, Todor, Vuleta

²⁶ TT.d 333, p. 5.

²⁷ A kenézek szerepéről a Temesvári vilájet újratelepítésében ld. Hegyi, A Temesvári vilájet népessége, 306; TT.d 290, p. 8.

²⁸ Ez azt jelenti, hogy a *hali/harabe* megjelölés a naplókban a *haric ez defter* szinonimája. Kotzageorgis említett tanulmányában mást emel ki, ami az alapvetően eltérő történelmi adottságú mintaterülettel függhet össze: szerinte a *hali ez raıyyet* elhagyott falut jelent, míg a *haric ez defter* „újjonnan regisztráltat”. Tanulmánya a falvak megjelenésére és eltűnésére fókuszál az Oszmán Birodalom egyik központi területén. Szükséges hangsúlyozni, hogy a Szegedi szandzsákban ezek a kategóriák főként elpusztult középkori településeket takarnak. Kotzageorgis, *Haric ez defter* and *hali ane'l-reaya*, 239, 250.

²⁹ Krafft 284, fol. 598v.

³⁰ Krafft 284, fol. 155v: *Mezkur Segedin kinezlerinden olub memleket ihyasına gerekli kimesnedür deyü ibtidadan 3000 akçelik timara emr olunub 961 rebi'ü'l-ahirinün evahirinde hükm-i şerif irad etmeğün işbu üç kuta mezraa için sancagbeyi kimesne tasarrufında olmamağın hali ve harabedür ilam etmeğün şenledüb ihyâ etmek şartıyla ber vech-i tahmin 3000 akçeliğe kayd olunub berat-i alicah sadaka ...* Azért idéztük ezt a *tezkerét*, mert az utána felsorolt kenézeknél már hiányzik a részletes indoklás (vagy éppen az előző bejegyzés magyarázatára utalnak vissza: *balada mukayyed olan şerhdür*). Nyilvánvalóan mindannyian ugyanazt a feladatot végezték el, nevezetesen Bács és Bodrog vármegyék újratelepítését.

Dragity, Jovics Radivoj, egy másik Jovics, Radoszav Vukics, Vucsko Vukszan, Milos Vukmir, Jovan Radul, Vujics Isterbac,³¹ Radics Gyurgya és Vukasin.³² Közülük heten szerepelnek az 1560-as timár defterben, ismét jellegzetes mintázatot nyújtva: az ő timár-birtokaik kivétel nélkül 5–6 *mezraából* álltak, és kizárólag az elpusztult *náhijék*, a bácsi és a zombori területén feküdtek.³³ Ha ezeket a javadalmakat összehasonlítjuk a korábbiakkal, akkor világosan kirajzolódik, hogy a benépesítésre váró pusztáik folyamatosan cserélődtek: amint végeztek a feladattal, újabb birtokokat bíztak rájuk. Az a tendencia is megfigyelhető, hogy a kolonizáció egyre északabbra tolódott, és a puszták benépesítésének, újjáélesztésének eredményeképpen 1570-ben egy új *náhije* jött létre: a szabadkai. Láthatólag tudatosan alkalmazta a kenézeket az oszmán igazgatás a hódítás előtti, elpusztult településhálózat helyreállítására. Azt, hogy a gyakorlatban ez pontosan hogyan valósult meg, nem tudjuk: egyes középkori falvak örökre eltűntek, nevüket egyetlen defter sem őrizte meg, míg más, a tatárjárás során elpusztult egyházas helységek (például Bátoregyház Katymár mellett) emléke földterületek, szántók (*zemin*, *ziraatgah*) neveként is fennmaradt a török időkben.

1557-ben a telepítések irányításában is kulcsszerepet játszó Musztafa bégét a Szerémségbe,³⁴ később a Lippai szandzsákba helyezték át. 1560-ban panaszt tett utódja, Dervis bég ellen a Portán, mivel az megfosztotta embereit timárjaiktól. Dervis azzal érvelt, hogy „a Szegedi szandzsák *haric ez defter* pusztái, valamint az újonnan érkezettek, akik ezeken letelepedtek, korábban az én jövedelmeként jegyeztettek be”.³⁵ Ezzel az ürüggyel Dervis visszavette a szóban forgó pusztákat, és azokat saját katonái között osztotta szét. Az 1547-ben keletkezett legkorábbi timár defter azt mutatja, hogy az említett bevételi forrás valóban a mindenkori szandzsákbég hász-birtokának volt a része, amit ekkor ebben a formában fogalmaztak meg: „jövedelem az említett *livá* pusztáiból és az újonnan érkezettektől, akik ezeken a pusztákon laknak, és amelyek [eddig] defteren kívül estek” (*mahsul-i mezariha-i liva-i mezbure ve nev-amedegan ki zikr olan mezraalarda sakın olalar ki haric ez defter şüdü*).³⁶ 1547-ben azonban a hivatal-

³¹ Az általa betelepített Udvard falut a későbbiekben róla nevezték el, és a 18. században már csak Sterbácként volt ismert, míg magyar neve teljesen feledésbe merült. Bár szláv nevét egyetlen tahrir defterben sem találjuk meg, egyes javadalomnaplókban már „Udvar(d), más néven Isterbincsa” (*Udvar(d) nam-i diğər İsterbinça*) alakban szerepel. DFE RZ.d 343, p. 170.

³² Krafft 284, fol. 155v; fol. 189v; fol. 364r; fol. 401v; fol. 556r; fol. 557r; fol. 560v; fol. 563v; fol. 589v; fol. 598v.

³³ TT.d 333, p. 17–19.

³⁴ BOA Mühimme Defteri (= MD) 2, p. 209 (Nr. 1897). Idézi Fóti, Szeged 16. századi szandzsákbégjei, 10/56. jegyzet; Dávid, A Szerémi szandzsák bégjei, 116/23. jegyzet.

³⁵ *Mukaddema liva-i Segedinün haric ez defter olan mezarii ve üzerlerine gelen nev-amedesi bana hasil kayd olunmuşdur*. MD 4, p. 91 (Nr. 932). Musztafára az iratban mint „korábban Lippa bégje” utaltak.

³⁶ TT.d 1044, p. 217. A *nev-amedegan* (‘újonnan jött/érkezett személyek’) szó meglehetősen ritkán fordul elő a defterekben, és ilyenkor is olyan elpusztult vidékekre vonatkozólag, amelyeket

ban lévő szandzsákbég éppen Musztafa volt, nem pedig Dervis. Később viszont e jövedelemforrást bizonyíthatóan utóbbi is átvette elődjétől.³⁷

Másrészről viszont úgy is magyarázhatók a történetek, hogy mégis Dervisnek volt igaza. Musztafához hasonlóan ő is kétszer töltötte be a kormányzói tisztséget, első alkalommal 1543 júliusától 1545. január 27-éig mondhatta magát Szeged szandzsákbégjének. Amennyiben már ekkor megkezdődtek a hadjáratok okozta károkat helyreállító telepítések, lehetséges, hogy a kezdetektől Dervis rendelkezett a *haric ez defter* településekkel. Akármelyiküknek volt is igaza e különös bevételi forrás tekintetében, az éles konfliktus a két bég között világosan rávilágított arra, hogy az elpusztult, de potenciális adóbevételként számon tartott helységek adminisztrálása és szétosztása a szandzsákbégek hatáskörébe tartozott, és ebbe a Porta nem szólt bele. A szandzsákbégek így népes kíséretük tagjait jutalmazhatták, akik ezzel jól jártak: elkerülték a javadalmukra való hosszas várakozást, sőt ha sikeresen elvégezték az „újraélesztést”, a puszták nyilvántartásban szereplő értékénél jelentősebb bevételhez juthattak.

A bemutatott források legfontosabb üzenete mégis az, hogy a kérdéses puszták nem voltak lakatlanok: azokon összeíratlan népesség, „újonnan érkezettek” telepedtek meg. Azt is meg kell vizsgálni, hogy a *haric ez defter* kitétel használatánál mindig településekre hivatkoztak-e, vagy pedig arra a népességre, amely ezeken megtelepedett. Léteznek olyan források, ahol a „defteren kívüliség” egyértelműen népességre vonatkozik. Klissza (Kilis/Klis, Horvátország) szandzsákbégjének, Szokollu Ferhádnak a *tezkeréjében* 1569-ben szerepelt egy jövedelemrész, melyet a következő fejléccel jegyeztek be a hászai közé: „a *haric ez defter* vándornépesség (*haymanegan*), akiket a klisszai tartomány *tahrir*-ja jóváhagyásakor a *csiflike*ken és pusztákon megtelepedve találtak” (*haymaneha-i haric ez defter ki der irtiza-i tahrir-i vilayet-i Klis der çiftlikha ve der mezari sakin yafta*).³⁸ A fejlécet mintegy három tucat *csiftlik* (‘majorság’) és pusztá felsorolása követi, melyeknél szokatlan módon a háne-számokat is megadták, éppen úgy, ahogy az előbbi szegedi példánál láthattuk. Nyilvánvaló, hogy a *hajmánékat*, a félnomád vándornépességet – akik alatt Klissza esetében vlahokat kell értenünk – az oszmán adminisztráció nem a defterekben

újratelepítenek. Egy ilyen példa a Szerémségből ismert: Báli budai pasa szerémségi jövedelemforrásai között találunk egy adót „a Szerém Szigetére újonnan érkezettektől, amely korábban Mehmed pasa öjelességének jövedelememelésére adatott, amikor ő Szendrő szandzsákbégje volt” (*An nev-amedegan-i Cezire-i Sirem ki mukaddema Semendire sancakbeyi iken Mehmed paşa hazretlerine terakkisinden bedel verilmişdür*). BOA Maliyeden Müdevver (= MAD) 34, fol. 638r. Fóti–Demeter, The Role of the Sanjak of Szendrő.

³⁷ DFE RZ.d 11, p. 639. Dervis hászainak részletezésekor így szerepel e jövedelemforrás: *mahsul-i mezari-i liva-i mezbure (ve) nev-amedegan ki der mezariha-i mezbure sakin şüd*; ez esetben a *haric ez defter* nem szerepel (a *tezkere* dátuma 1558 tavasza).

³⁸ DFE RZ.d 28, p. 1051. E kitéltet megismételték – igaz, rövidített formában – egy későbbi utódja, Szinán *tezkeréjében* is (*haymaneha-i haric ez defter-i hashai-i mirliva der nevahi-i müteferrike*). DFE RZ.d 82, p. 787.

tartotta számon.³⁹ Legalábbis addig, amíg le nem telepedtek, a szandzsákbégek kezelésére bízták szállásaikat, és az ő feladatukká tették röghöz kötésüket, azzal a céllal, hogy idővel tizedfizető rájákká váljanak. A Szegedi szandzsák új népessége nagy hasonlóságot mutat a klisszaival: a korabeli források vlah (*eflak*, a magyar forrásokban *oláh*) lakosságról beszélnek Bácskában,⁴⁰ míg a defterek az összeíratlan személyekre inkább a *hajmáne* (*haymane*) kifejezést használják.⁴¹ A klisszai esetből levont tanulságok fényében már érthető, miért nevezett egy 1550-es évek közepéről származó fejadó-defter egy egész *náhijét* – a bácsit – *haric ez defternek*.⁴² Ez a megjelölés itt ugyanis a népességre, nem pedig a felsorolt településekre vonatkozott, hiszen azok közül egyeseket már 1546-ban összeírtak. Ebben a defterben a bácskai falvak lakóinak többségét a *nev-amed* ('újonnan érkezett'), *nev-yafte* ('újonnan talált') vagy a *gürihte* ('elszökött') megjegyzéssel látták el. A népesség láthatóan folyamatosan változott: az összeírt ráják egy része elszökött, helyükre pedig új telepesek érkeztek. Hasonló jelenség figyelhető meg egy dunántúli forrásban is, amelyben a vilájet altartományaiából beszedett *dzsizje*-bevételeket összesítették kivonatosan: 1579-ben a Mohácsi szandzsákban az egyes *mezraákat* elfoglaló, nem letelepedett vlahokat szintén *haric ez defternek* nevezték.⁴³

A szegedi gyakorlat eredetét illetően különösen tanulságos a Zvorniki szandzsák egyik korai, Szulejmán szultán idejére datálható timár deftere.⁴⁴ Ez többnyire az 1530-as és 1540-es évek fordulóján keletkezett utólagos bejegyzéseket tartalmaz, köztük jelentős számban *haric ez defternek* nevezett timárokat. Ezeken a javadalmakon azt kell érteni, hogy a birtokos nevét nem adták meg, mivel még nem voltak kiosztva, ehelyett hozzáfűzték defteren kívüli státuszukat, valamint az egyes pusztákból várható jövedelmet is csak becslés útján rögzítették.⁴⁵ Ahol utólag beírták a birtokos nevét, ott e javadalmakat – a Szegedi

³⁹ Vö. MD 12 (Nr. 572). A pestisjárvány után elrendelték, hogy az elhunyt *jürüköket* regisztrálatlan *hajmánék* közül pótolják ki: *tahriri emrolunan yöriklerün haymanesini teftiş eyleyüp haric ez defter ne mikdar haymane bulunursa ale'l-esami defter eyleyüp*. Ld. 12 Numaralı mühimme defteri, 383; Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 409.

⁴⁰ Fóti–Sz. Simon, Balkáni népességelemek integrációja, 159–164.

⁴¹ Egy olyan migrációs folyamatról, amely során a török hatóságok a kalocsai és solti *náhijék* falvainak benépesítésére *hajmánékat* használtak fel, ld. Fóti, Egy szokatlan demográfiai jelenség, 403–416.

⁴² ÖNB Mxt 603, fol. 15r.

⁴³ ÖNB Mxt 587, fol. 62r. A Mohácsi liva vlahjai (*cemaat-i eflakan-i liva-i Mohaç*) esetében két csoportot különböztettek meg: „régí háné”-t, melyek a *dzsizje*-defterben szerepeltek (*hane-i kadim an eflakan ki ba* [recte: *be*] *defter-i cizye dahil bude*), valamint „defteren kívüli háné”-t, akik újonnan érkeztek (*hane-i haric ez defter ki hala amedend*). Velics–Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek. II. 516; Sudár, Eflákok a mohácsi *náhijében*, 251.

⁴⁴ TT.d 376.

⁴⁵ TT.d 376, p. 76. További tizennégy defteren kívüli pusztá, melyeket még nem osztottak ki, de a fölējük írt megjegyzés szerint a hivatalban lévő szandzsákbégek (Dzsáfer és Hajrüdín) kezén vannak. TT.d 376, p. 84.

szandzsákhoz hasonlóan – katonák és kenézek kapták, egyenesen a szolgálatban lévő szandzsákbégektől, Dzsáfer, illetve Hajrüdín béggtől. A Zvorniki szandzsák ekkor egyike volt a Budai vilájet azon déli szandzsákjainak, amelyeket komoly demográfiai kihívások érintettek. A hódoltsági délvidék új népességének egy jelentős része éppen innen származott. Az elvándorlás következtében jelentős népességhiány keletkezett, amit a Porta – éppúgy, mint Szegednél láttuk – kenézek alkalmazásával igyekezett megszüntetni. A timár defter mintegy harminc kenéz timárját sorolja fel, amit a defter lezárásaként további több tucat pusztát követ, *náhiyék*énti csoportosításban: ezek *haric ez defter* státuszát Hajrüdín zvorniki bég defterrel jelentette a Portára.⁴⁶ E puszták mindegyike tehát a szandzsákbég közvetlen kezelésében álló, kiosztatlan puszták voltak. A zvorniki birtokigazgatási tapasztalat egyenes úton juthatott el a hódoltságba: Mehmed cselebi, Hajrüdín bég fia a Budai vilájet defterdárjaként szolgált 1542–1543-ban.⁴⁷

A defteren kívüliség fogalma a Habsburg–oszmán–erdélyi határvidéken

A téma mélyebb megértése és az összehasonlító elemzés lehetősége érdekében indokolt megvizsgálni az Oszmán Birodalom hódoltsági periferiáját. Ennek jegyében a kutatás körébe vontuk a nyugati végeken fekvő Szigetvári, Székesfehérvári (*İstolni Belgrad*) és Esztergomi szandzsákot, ezektől délre, Szlavóniában a Pozsegai szandzsákot, míg az északi és keleti végekről a hatvani és szolnoki alkormányzóságok adatait, amelyek a magyarok és a törökök közötti szüntelen összecsapások színhelyei voltak. A kutatás mozgásterét alapvetően korlátozza, hogy sok esetben nem állnak rendelkezésre a vizsgált periódusra vonatkozó részletes összeírások, ahol pedig fennmaradtak – mint Szigetvár és Hatvan esetében –, ott az összeírók nem alkalmazták a *haric ez defter* kifejezést. A javadalomnaplókban azonban rendszeresen felbukkannak regisztrálatlan települések, amelyekről megállapítható, hogy kivétel nélkül a keresztény várvonalak mögötti területeken helyezkedtek el.⁴⁸ Így például a Szolnoki szan-

⁴⁶ TT.d 376, p. 124: *Haric ez defter ber mucib-i defter-i Hayrüdín bey mirliva-i İzvornik. A náhiyék között elsőként Macsova tűnik fel, amely az egykori macsói bánág nevét őrzi.*

⁴⁷ MAD 34, fol. 697r: *ziamet be-nam-i Mehmed çebebi bin Hayrüdín bey defterdar-i Budun.* Továbbá MAD 34, fol. 639v. Az 1543-as magyarországi hadjáratban Hajrüdín zvorniki bégeként vett részt fiával együtt, akit ekkor is budai defterdárnak neveztek (*Mehmed çebebi defterdar-i Budun*). BOA Kamil Kepeci 1765, fol. 30r; Fóti–Demeter, *The Role of the Sanjak of Szendrő.* Mehmed cselebi a legkorábbi budai defterdár, akit név szerint ismerünk.

⁴⁸ Az alábbiakban közöljük a tanulmányban részletesen nem elemzett *haric ez defter*-előfordulásokat: DFE RZ.d 25, p. 369, 373: *liva-i Sigetvar, nahiye-i Göröjgal*; DFE RZ.d 25, p. 374: *liva-i Mohaç, nahiye-i Peçuy*; Krafft 284, fol. 66r: *nahiye-i Aynaşki der liva-i Hatvan*; Krafft 284, fol. 91r, 137v, 273r: *liva-i Kopan, nahiye-i Karata és Kopan*; ÖNB Mxt 582, fol. 18: *liva-i Kopan, nahiye-i Marçal*; Krafft 284, fol. 238r: *liva-i Solnok, nahiye-i Solnok*; ÖNB Mxt 585, fol. 29r: *liva-i İstolni Belgrad*; TT.d 592, fol. 16r, 22r, 24r-v, 96r: *liva-i Budun.*

dzsákban szolgáló Ali timár-birtoka az újonnan benépesített Bogát faluból és Pócs pusztából állt; mindkettő a keresztény kézen lévő Nagykálló és Ecsed várai között feküdt.⁴⁹ A Hatvani szandzsákhoz tartozó Sőreget (Surice, Szlovákia) 1553 szeptemberében adományozták becsült jövedelmű javadalomként, jöllehet a település Somoskő vára mögött helyezkedett el.⁵⁰ A szandzsákbég jelentése szerint a helység korábban nem szerepelt az összeírásokban, senki sem birtokolja, és így megüresedettnek minősül (*zıkr olunan karye haric ez defter olub, kimesne tasarrufında olmayub, mahluldır*).⁵¹ A falu első török birtokosa 5999 akce becsült jövedelemmel vette használatba a javadalmat. Az 1559-es *tahrir-defter*be már tizenkét adófizető hánéval jegyezték be a hatvani *náhije* részeként,⁵² majd ugyanebben az évben a Füleki szandzsák timár defterében is felbukkan 5050 akce értékben mint Musztafa füleki (Fiľakovo, Szlovákia) bég hász-birtoka.⁵³ Ezekben az esetekben a stratégiai cél láthatóan az oszmán fennhatóság kiterjesztése volt az ellenséges várak közvetlen környezetére.

A határvidéki javadalmazások közös jellemzőjeként emelhető ki, hogy kizárólag katonák részesültek ilyen javadalmakban, kenézek soha, még akkor sem, ha az érintett települések gazdasági helyreállítása elengedhetetlen volt. Erre példa egy bizonyos Ferruh esete a Pozsegai szandzsákban, akinek timár-jövedelme mindössze 2900 (!) akcsét tett ki (a timár-rendszerben a Magyar Királyság területén a legkisebb, kezdő javadalom 2999 akce volt). Emiatt a határ menti orahovici (Raholc) *náhijében* tizenegy *haric ez defter* pusztát kapott, 2999 akce becsült értékben.⁵⁴ Az alulfizetett katonák igényeinek kielégítése folyamatosan megfigyelhető a birodalom határvidékein fekvő, összeíratlan települések adományozásainál.

Míg a Székesfehérvári szandzsákban gyakran feltételként szabták meg, hogy az újratelepített helységeket később szultáni hász-birtokká (*hass-i hümayun*) kell

⁴⁹ *Karye-i Bogat tabi-i Eçedvar ve mezraa-i Poç haric ez defter der sabık; ber vech-i tahmin: 1500; mezkurun beratı mucebince tasarrufında olan Bogat nam mezraa sabıka timarına ilhak olundukda hali ez raiyyet olub haliya sancağbeyi istimaletle reayası gelüb şenledüb karye olmışdur*. DFE RZ.d 25, p. 453.

⁵⁰ Krafft 284, fol. 66r.

⁵¹ Uo.

⁵² TT.d 318, p. 129. A szandzsák *ber vech-i tahmin* javadalmainak listáján ez volt az első tétel. Úgy tűnik, az oszmán hatóságok ekkor még csupán ismerkedtek az új hódításokkal, mivel minden település esetében megadták a váraktól mért távolságot is. Így Sőreg fekvését a defter Fülektől egy mérföld, Hatvantól hét mérföld, Salgótól pedig egy mérföld formában adta meg. A várak (Füle, Salgó, Hatvan) mint fix katonai pontok szolgáltak viszonyítási alapként a még „defteren kívüli” vagy éppen először regisztrált falvakhoz.

⁵³ TT.d 335, p. 67. Ez a Musztafa bég nem azonos a korábban említettel, hanem Szokollu Musztafa, a későbbi budai pasa volt.

⁵⁴ „Az említett [személy] timárja csekély összegű, ő maga azonban rátermett harcostárs, aki alkalmas és érdemes a kegyességre. ... A nevezett puszták üresek és elhagyottak, és defteren kívüliek lévén, senki sem bírja azokat, tehát megüresedettek, így 2999 akce becsült értékben jegyeztettek be, és a timárjához csatoltattak.” ÖNB Mxt 571 (Nr. 997).

alakítani,⁵⁵ addig a Szolnoki szandzsákban azt hangsúlyozták, hogy az elpusztult és összeíratlan helyekből álló javadalmak nem alkalmasak hász-birtoknak. Ennek oka az volt, hogy ezek a Tisza túloldalán, azaz török szempontból az ellenség közvetlen szomszédságában feküdtek,⁵⁶ ami folyamatos konfliktusforrást jelentett a Porta és a Habsburgok, illetve a magyarok között. 1560 szeptemberében János Zsigmond tiltakozott a töröknél az erdélyi határ menti falvak miatt, amelyek véleménye szerint hozzá tartoznak, mégis szpáhik kapták meg javadalomként. A török válasz kiemelte, hogy e települések egy része szerepel a defterekben, és így a szpáhik szabályosan, adománylevéllel (*berat*) bírják azokat. A másik részük azonban nem szerepelt a nyilvántartásokban, és ezeket szabálytalanul, csupán *temesszükk*el,⁵⁷ ideiglenes elismervénnyel birtokolták. A Porta ezt követően szigorúan megtiltotta a további beavatkozást a defterekben nem szereplő települések esetében,⁵⁸ majd utasításba adta: azok a helységek, amelyek nem szerepelnek Halíl bég jegyzékeiben, Erdélyhez tartoznak, így nem adományozhatók el *haric ez defter* javadalomként.⁵⁹

A szultáni tanács rendeletei tanúsítják, hogy a *ber vech-i tahmin* és a *haric ez defter* kitételrel minősített, összeíratlan településeket tartalmazó javadalmak adományozása a beglerbég hatásköre volt,⁶⁰ és különösen jövedelememelés (*terakki*) céljából éltek vele, vagy olyan személyeknek adták, akik kinevezési okmánnyal váraoztak (*eli emirlü*) timár-birtokukra.⁶¹ A vilájet következő,

⁵⁵ „Az említett falvak üresek, elpusztultak, és defteren kívüliek, senki birtokában nincsenek, tehát megüresedettek, így ... akcse becsült értékben vétettek nyilvántartásba. Azon feltétellel csatoltattak a timárjához, hogy ha sikerül benépesíteni és életre kelteni őket, s alkalmasnak bizonyulnak, birodalmi hász-birtokká váljanak.” DFE RZ.d 25, p. 444–446. Egy hasonló ügyre ld. ÖNB Mxt 571 (Nr. 1026).

⁵⁶ „Mivel a Tisza túlsó oldalán fekszenek, szultáni hász-birtoknak nem alkalmasak, üresek és elhagyottak.” Krafft 284, fol. 16r, 19v, 45v, 89r, 173v, 217v.

⁵⁷ Ebben az értelemben a terminus egy adományozást vagy timár-igényt elismerő dokumentumot jelent, amely mindenesetre alacsonyabb szintű felhatalmazást biztosít, mint a *berát*.

⁵⁸ MD 3, p. 511 (Nr. 1518); Dávid–Fodor, *Ez az ügy*, 123–124.

⁵⁹ MD 7, p. 203 (Nr. 556): „Azon falvakat és pusztákat, amelyek nincsenek bejegyezve Halíl bég defterébe, hanem az Erdélyi vilájethez tartoznak, de *haric ez defter*ként odaadták, ne jegyezd be az új defterbe.”

⁶⁰ MD 7, p. 231 (Nr. 638): „Az említett defterben rögzített helyeket ird össze, de azokat az Erdélyhez tartozó helyeket, amelyeket a beglerbég részéről *ber vech-i tahmin*ként *haric ez defter* [módon] adtak ki szpáhiknak vagy másoknak, ne ird össze, és ne avatkozz azokba.” Ezt a gyakorlatot később kimondottan tiltották: „Azon falvak és puszták jövedelmét, amelyeket a beglerbégek a becsült értékű defteren kívüliekből adtak ki a [szpáhik] *terakkijaként* vagy timárjaként, de az új defterbe nem kerültek be ... ne utald ki.” vagy „Amennyiben azok nem kerültek be az új defterbe, és akiknek a *berát*jába bejegyezték azt a feltételt, miszerint az új összeírásból [származó jövedelem] nem utalható ki részükre – a jövedelmeket ne utalják ki.” Uo. Előfordult olyan eset is, hogy a központi kormányzat és a beglerbég ugyanarra a *haric ez defter* javadalomra állított ki *berát*ot. Ld. MD 2, p. 100 (Nr. 1022).

⁶¹ MD 7, p. 401 (Nr. 1151): „Az új összeírás idejéig a beglerbégek által a ziamet- és timár-birtokosoknak a *tahmin*ok közül emeléseként, valamint néhány *eli emirlü*nek kezdő timárként ki-

1578-as összeírása során azonban már mind az adófizető ráják, mind a *haric ez defter* státuszú egyének tömeges szökéséről érkeztek jelentések, akik a keresztények fennhatósága alatt álló területekre menekültek.⁶²

Láthatóan elterjedt gyakorlat volt a végvidéken, hogy a magyar területen fekvő *haric ez defter* falvakat kinevezési okmánnyal rendelkező vagy alulfizetett katonáknak adományozták, akik a javadalmak „várólistáján” szerepeltek. Kászim defterdár⁶³ a Budai vilájetben végrehajtott pénzügyi reform részeként 1577-ben kísérletet tett arra, hogy az összeíratlan településeket szultáni hászbirtokká változtassa.⁶⁴ A hódoltság peremén a *haric ez defter* státuszú települések az oszmán hódítás kiterjesztését, valamint a timár-birtokosok – különösen a javadalomra váró jelöltek és az alulfizetett katonák – igényeinek kielégítését szolgálták. A timár-rendszerre nehezedő nyomást, amelyet a javadalomra várók nagy száma okozott, a szandzsákok területének növelésével, valamint a határvidék timár-rendszerbe való bevonásával enyhítették.⁶⁵ Ezenfelül a határ mentén a beglerbégek és a szandzsákbégek alkalmat találtak arra is, hogy megkerüljék a központi kormányzatot, és az összeíratlan falvakat közvetlenül saját kíséretük tagjai között osszák szét.⁶⁶ Ez egy meglehetősen kockázatos ügylet volt, mivel az ilyen javadalmakat bizonylat nélküli timároknak tekintették,⁶⁷ amelyek bármikor vitathatóvá válhattak. Kászim defterdár – a Portával egyetértésben – véget kívánt vetni ennek a gyakorlatnak.

Ezen erőfeszítések folytatása érhető tetten a szigetvári kormányzó 1580 eleji kinevezésekor is. Haszán bég hivatalba lépésének előfeltételeként kötelezettséget vállalt arra, hogy a Székesfehérvári és a Szigetvári szandzsákok határ-

adott falvak benépesültek és felvirágoztak, így az új összeírásba felvették.”

⁶² MD 33, p. 246 (Nr. 504). Amikor Haszán defterdár és Ibrahim kátib megkezdte a Temesvári vilájet új összeírását, sok rája – hogy kibújjon az adózás alól, az összeíratlanok (*haric ez defter*) pedig azért, hogy ne kerüljenek be a defterbe – elszökött más szandzsákokba. Sőt, egyes szpáhik nem vezették elő összes rájájukat az összeíráshoz, hanem elrejtették őket. Ezért szigorúan utasították a szpáhikat és a révek és átkelők őrzőit, hogy az összeírás befejezéséig tartsák vissza a népességet, és senkit (sem a rájákat, sem a defteren kívüli személyeket) ne engedjenek az ellenséges területre vagy más szandzsákokba menekülni. Vö. MD 33, p. 246 (Nr. 505).

⁶³ Fóti–Sz. Simon, Kászim kethüdá, 29–50.

⁶⁴ MD 30, p. 234 (Nr. 549): „Kászim, a jelenlegi mohácsi bég és a budai kincstár defterdárja jelentette, hogy bizonyos, [korábban] ellenséges falvak meghódultak az iszlám népének, és az ilyen, a Birodalomhoz csatlakozott településeket korábban *eli emirlü* és *mazul* szpáhiknak adták ki. Megparancsolom, hogy az ilyen hódolt falvak közül a defteren kívülieket a szultáni hászaim számára foglalják le.”

⁶⁵ Ld. Göksel Baş (Redefining Ottoman Military Power, 21–22) észrevételét a 16. század első felében a timár-rendszerre nehezedő „népességnomásról” Boszniában és Szendrőben, amelyet az elbocsátott katonák és a szpáhifiak (*sipahizadegan*) nagy száma okozott, s amely, úgy tűnik, egy időre mérséklődött további erőforrások (új javadalombevételek) megteremtésével.

⁶⁶ Sz. Simon, Kayıt dışı (hâric ez-defter) ve „gayrimeskûn”, 11; Uő, Egy határvidéki szandzsák születése, 221–242.

⁶⁷ Howard, From Manual to Literature, 97.

vidéken fekvő *haric ez defter* falvakat azok fejadóbevételeivel együtt átadja a szultáni hász-birtokok részére.⁶⁸ Itt arra a több száz településre céloztak *haric ez defter*ként, amelyeket a korábbi kormányzó, Szari Ali hódított meg. Ali azonban ezeket hosszú ideig saját tulajdonaként kezelte, és bevételeiket elsikkasztotta,⁶⁹ kihasználva, hogy ezek a javak nem szerepeltek a központi defterekben, így a belőlük származó jövedelem láthatatlan maradt a kincstár számára. Ezt az adminisztratív hiányosságot pedig egyes határbégek tudatosan fordították magánvagyonuk gyarapítására.

Számos esetben a peremvidéki szandzsákok összeírásai tartalmazzák a meghódolt, de fel nem mért falvak pontos jegyzékét. A Szolnoki szandzsákban 1591-ben ezek a települések becsült adóértékkel szerepeltek a nagykállói *náhiye* részeként.⁷⁰ E falvak közül huszonkettő már 1573-ban Ali szolnoki bég hász-birtokai közé tartozott, a jegyzékben ugyanabban a sorrendben feltüntetve, mint 1591-ben, ám ekkor a fejlécben „defteren kívüli falvak”-nak (*kura-i haric ez defter*) nevezték őket. Ez a körülmény megerősíti azt a feltételezésünket, hogy a határvidéken a *ber vech-i tahmin* és a *haric ez defter* kifejezés szinonimaként volt használatos.⁷¹ Mindkettő azt a bizonytalansági állapotot tükrözte, amikor a katonai jelenlét már lehetővé tette a jövedelmek javadalomként való elosztását, de a tényleges felmérés még nem történt meg.

E következtetés ismeretében érdemes megvizsgálni a legkorábbi, 1547 novemberéből származó *ber vech-i tahmin* jegyzéket. Ekkor a Mohácsi szandzsákban tizenegy összeíratlan településnél – köztük olyan Somogy vármegyei

⁶⁸ ÖNB Mxt 597, No. 158: „A fent nevezett Haszán bég, aki korábban a Pécsi szandzsákban bírt ziámet-javadalmat, egy 987. év *zi'l-hiddze* hónapjának közepén kelt nemes rendeletet mutatott be. Ennek felséges tartalma szerint: a Szigetvári és a Székesfehérvári szandzsákok határvidéken ejtett foglyok után járó *pendsik*-adó, valamint az említett szandzsákok defteren kívüli falvai a fejadóval együtt a szultáni hász-birtokokhoz csatoltassanak.” Idézi Dávid, Szigetvár 16. századi bégei, 166–167. A székesfehérvári timár defter (1570) bevezetése megjegyzi, hogy a szandzsák „falvainak többsége defteren kívülivé [vált], és az egész határvidék a rendezettség állapotából a zűrzavarba fordult át” (*kurası ekseriyya haric ez defter ve mücmil-i hadd itidalden ihtilale dahil olub*). TT.d 497, p. 6.

⁶⁹ Fodor, *Turbék*, 86–87; Sz. Simon, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”*, 174–177; Uő, *A hódoltatás stratégiája*, 123; Fóti, *Két végvidék szolgálatában*, 150. Ungnád Dávid 180 újonnan hódolt faluról tudott, melyeket a szigetvári bég adóztatott. ÖStA HHStA Türkei I. Kt. 35. Konv. 3. fol. 187; Gerlach, *Az idősebb Stephan Gerlach naplója*, 212, 218, 233.

⁷⁰ *Nahiye-i Kalova kura-i ber vech-i tahmin*, 175 település. TT.d 1041, p. 340–359. Hasonló listákra ld. még BOA DFE 33. 4 – Mohácsi szandzsák (1547), 11 település; TT.d 315, p. 128–183 – Hatvani szandzsák (1559), 149 település; *Ber vech-i tahmin-i defter-i mufassal-i liva-i Hatvan*; TT.d 665, fol. 181v–184v – Koppányi szandzsák (1565), 27 település [fejléc nélkül]; München, Bayerische Staatsbibliothek, Codices turcici 138, fol. 129r–136v – Szigetvári szandzsák (1579), mintegy 300 település [fejléc nélkül]. Bár az utóbbi jegyzék nem használja a *tahmin* kifejezést, ám a felsorolt falvak mind összeíratlanok, vagyis nincsenek részletezve adónemei és lakosai sem.

⁷¹ ÖNB Mxt 571 (Nr. 1042). Ali után ugyanezeket a *haric ez defter* településeket birtokolta a következő szandzsákbég, Aranid Mahmúd is. TT.d 42, p. 544–545.

keresztény erősségeknél, mint Segesd, Berzence, Babócsa, Bélavár, Kéthely és Marcal – egy rövid megjegyzés olvasható: „ezen 50 000 akcsét érő timárok [korábban] *ber vech-i tahminként* a szandzsákbég hász-birtokaiként vétettek nyilvántartásba. Mivel azonban jelenleg béke honol a hitetlenekkel, megparancsoltatott, hogy ne adományozzák azokat senkinek; defterbe való bejegyzésüket a legfőbb vezírek – Rüstem pasa, Mehmed pasa, Ahmed pasa és Ibrahim pasa ömértóságai⁷² – jóváhagyásával rendelték el.”⁷³ Ez azt jelenti, hogy néhány hónappal az 1547. június 19-i drinápolyi békekötés után a Porta szigorúan megtiltotta e tizenegy összeíratlan és ténylegesen meg nem hódított település további javadalomként történő adományozását.

A tilalom ellenére közel egy évtizeddel később ugyanez a térség újra felbukkan az oszmán forrásokban. 1555-ben Tojgun budai pasa somogyi hadjárata a dél-dunántúli települések jelentős részének átmeneti hódoltatását eredményezte. Ezek az új szerzemények azonban nem kerültek be azonnal a szandzsák-összeírásokba, ugyanakkor az adójukat a fejadójegyzékekben már kezelték, ezzel párhuzamosan pedig – amint azt a javadalomnaplók mutatják – ki is osztották őket a szpáhik között. Ahelyett, hogy a már meglévő *náhiyék*hez csatolták volna őket, a tartományi adminisztráció új alkörzetek (Csurgó, Babócsa, Berzence, Vízvár, Kanizsa, Csákány, Pölöske) létrehozásával igyekezett integrálni a területet az oszmán közigazgatásba.⁷⁴ Részletes összeírás híján a szpáhiknak fizetendő adókat minden esetben becsléssel állapították meg. A településnevek mellett itt sohasem szerepel a *haric ez defter* formula, ám a *tezkerék* szövege alkalmanként említést tesz regisztrálatlan státuszukról. Szigetvár 1556-os sikertelen ostroma után a terület ismét elveszett a törökök számára, de a defterekből nem tűnt el véglegesen.

Egy jól dokumentált eset a Zala és Somogy vármegyék határán fekvő Ráda példája. 1555 decemberében – egy évtizeddel a szandzsák következő összeírása előtt – a települést egy Naszúh nevű szpáhinak adományozták, aki a koppányi Naszúh bég unokaöccse (*hemşirezade*) volt. Ekkor Rádát négy másik Zala vármegyei faluval együtt az újonnan létrehozott – és csak a javadalomnaplókban

⁷² Rüstem pasa nagyvezír volt 1544 és 1553 között, Mehmed pasa 1543-ban harmadik vezír, Ahmed pasa 1548-ban második vezír, Ibrahim pasa 1543-ban anatóliai beglerbégeként szolgált (Pecsevi krónikája alapján). Egy bejegyzés szerint 1547 júliusában ők alkották a szultáni tanácsot (dívánt). KK 208, p. 172.

⁷³ *İşbu elli bin akçe yazar timarlar ber vech-i tahmin mir livaya has kayd olunmuş haliya küffar-i haksar ıla barışıklık olmagın kimesneye verilmesün deyü emr olunub deftere kayd olunmak buyurılmağın bi-marifet-i mefahirü'l-vüzera-i azam hazret-i Rüstem paşa ve hazret-i Mehmed paşa ve hazret-i Ahmed paşa ve hazret-i İbrahim paşa*. BOA Bab-i Asafi, Defterhane-i Amire defterleri, vol. 33, p. 4; Sz. Simon, New Findings on the Extent of the Early Estates of the Beylerbeyis, 148, 155–157.

⁷⁴ 1555-ben még egy új szandzsákot is létrehoztak (Babócsa), amelynek adóösszeírása ugyan sohasem készült el, a *rużnamçe defter*ikben mégis találunk ehhez a szandzsákhöz rendelt szpáhikat és várórséget is.

említett – pölöskei *náhiyé*hez osztották be.⁷⁵ Legközelebb 1565 végén már a Koppányi szandzsákban (!) találjuk meg – nem pedig a mohácsi alkormányzóságban, ahol várható lenne –, az összeírás végén szereplő, közös becsült adóval regisztrált települések között.⁷⁶ Ezt követően a Koppányi szandzsák 1566-os fejadó-defterében a falu már *haric ez defter* megjelöléssel bukkan fel.⁷⁷ Az 1555-ben meghódított, de Szigetvár 1556-os sikertelen ostroma után elveszített területet a magyar források egészen Szigetvár 1566-os elestéig hódolatlanként írják le.⁷⁸ 1565-től kezdődően azonban Ráda a szandzsákbégek hász-birtokainak részévé vált, és ettől fogva Szinán koppányi bég bírta.⁷⁹ Az a településcsoport, amelyben Ráda a timár defterben szerepelt, megegyezik azzal a blokkal, amelyet a szandzsák-összeírásban egyetlen egységként, közös becsült adóval jegyeztek fel.

Egyes források arra engednek következtetni, hogy a *ber vech-i tahmin* típusú településekből álló javadalmak átmeneti jelenségnek minősültek. Ezek elosztását a szpáhik között csupán a vilájet következő összeírásáig túrték meg, és akkor is csak abban az esetben, ha a helységek nem bizonyultak alkalmasnak szultáni hász-birtoknak.⁸⁰

Mielőtt azonban az a téves benyomásunk támadna, hogy a *haric ez defter* terminust egyáltalán nem használták a határvidéki tahrír defterekben, érdemes megvizsgálni Esztergom példáját. Ez a szandzsák egy tekintetben nagyon hasonlít a szegedihez: az 1570. évi részletes összeírásában az összesen 470 településből és pusztából 131 viseli a *haric ez defter* kitétel. Amint azt Fekete Lajos hangsúlyozta, ezek közül csupán néhány fekszik a Duna jobb partján, oszmán területen; elsőprő többségük a folyótól északra, a Habsburgok fennhatósága alatt található.⁸¹ Ez azt jelenti, hogy kulcsfogalmunk itt ugyanazt a jelentéstartalmat hordozza, mint a korábban említett határszandzsákok esetében a *ber vech-i tahmin*. Az első csoportba pedig azok a falvak tartoztak, amelyeket ténylegesen ekkor regisztráltak először – például azért, mert a korábbi összeírás során elkerülték az írnok figyelmét, vagy mert újonnan népesültek be. A többi falu és pusztá Hont, Bars és Nyitra vármegyékben (a mai Szlovákia területén) feküdt, és kivétel nélkül átalányadót (*ber vech-i maktu*) fizettek a törököknek.⁸²

⁷⁵ Krafft 284, fol. 292v.

⁷⁶ TT.d 665, fol. 184r.

⁷⁷ ÖNB Mxt 582, fol. 18r.

⁷⁸ MNL OL E 158, vol. 53, p. 214–1044.

⁷⁹ TT.d 353, p. 41. Ezen településcsoport fejléce: *nahiye-i mezbur ber vech-i tahmin*.

⁸⁰ MD 54 (Nr. 714): „... amennyiben nem alkalmasak szultáni hász-birtokaim számára, a vilájet összeírásáig ötszázezer akcse értékben, becsült alapon adományozd oda az említettnek, hogy birtokba vegye ...” Bár a Porta elméletben csak az új tahrírig tűrte ezt az állapotot, a gyakorlatban sokszor évtizedekig fennmaradt ez a „szürke zónás” javadalmazás.

⁸¹ Fekete, *Az Esztergomi szandzsák*, 19.

⁸² Emellett fejadót is fizettek. ÖNB Mxt 587, fol. 52v–56r (*Defter-i cizye-i gebran-i liva-i Estergon ber mucib-i defter-i cedit an gurre-i muharremü'l-haram sene-i 984*). Egy későbbi *dzsizje*-defter tanúsága szerint újabb falvak is vállalták a fejadó fizetését; ezeket *haric ez defter*

Ha megkeressük ezeket a településeket az 1553–1559 között vezetett javadalomnaplóban, akkor becsült adóval szerepelnek és azzal a megjegyzéssel, hogy „nemrégiben hódoltak meg” (*gelüb itaat edüb*).⁸³ Ezek olyan *náhiyék*hez tartoztak (Léva, Komjád, Nyitra és Gimes), amelyek az 1570-es szandzsák-összeírásban már ismeretlenek. Az ideiglenes *náhiyék* felbukkanása az ötvenes évek javadalomnaplójának a jellegzetessége. Egyes falvak mind az ötvenes években, mind pedig 1570-ben *haric ez defter* státuszúként szerepelnek, ami azt jelenti, hogy hódoltatásuk csupán ideiglenes maradt.⁸⁴ Ez arra utal, hogy bár az oszmán igazgatás évtizedek óta tudomással bírt róluk, a határvidéki hadi helyzet miatt nem tudta őket tartósan és szisztematikusan integrálni, így adóztatásuk megmaradt a bizonytalan, eseti hódoltatás szintjén.

Bár tanulmányunk fókuszán kívül esik, röviden szükséges kitérni arra, hogy a *haric ez defter* kifejezés egészen más jelentéssel bírt a birodalom belső területein és a régi hódítások esetében, ahol ez a kategória csak kivételesen és meglehetősen szórványosan fordul elő. Az ilyen típusú puszták állandó viták tárgyát képezték a szpáhik között, akik javadalmuk értékének növelése érdekében próbálták megszerezni azokat. Például Sahbáz azt állítva birtokolta a Szerémségben található Szircsa⁸⁵ pusztát, hogy az *haric ez defter*.⁸⁶ A szomszédos falu, Kukujoftcsi (a középkori Kúke) szpáhija azonban azt állította, hogy Szircsa nem önálló timár (*müstakil timar*), hanem „az én falum határain belül fekszik”. A következő összeíráskor a települést már „Kukujoftcsi falu Szircsa és Livadin pusztákkal együtt” néven rögzítették (*karye-i Kukuyofçi maa mezraa-i Sirça ve Livadin*),⁸⁷ ami azt jelenti, hogy Sahbáz igényét elutasították, a pusztát pedig a falu határain belül – és nem önálló egységként – írták össze. Ebben az értelemben az összeíratlan pusztát azt jelenti, hogy az nem esik senki falujának határába (*haric ez defter olup kimesne sinurında olmamagin*).⁸⁸ A nem megalapozott igények miatt a Porta megtiltotta a *haric ez defter* javadalmak adományozását, mivel azok valójában már valaki birtokában voltak, és csak szükségtelen viszálykodáshoz vezettek.⁸⁹

fejléc alatt vették fel. ÖNB Mxt 587, fol. 60v.

⁸³ Például Krafft 284, fol. 263v, 293v, 308r, 308v, 311r, 313v, 314r, 314v, 317v.

⁸⁴ Krafft 284, fol. 272v, 274r, 392v.

⁸⁵ Középkori előzménye Sirkháza lehetett, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy a szlávban a szóvégi *k* lágyvá változik todalék hatására. Telek mezőváros (Szivác, Szerbia, Zombortól keletre) nevét például a rajta keresztülfutó löszplató Telecskai-hátság alakban őrzi. Pánya–Fóti, *Bodrog vármegye történeti földrajza*.

⁸⁶ MD 6, p. 221 (Nr. 474); Dávid–Fodor, *Ez az ügy*, 184–185.

⁸⁷ TT.d 549, p. 70.

⁸⁸ MD 7, p. 105 (Nr. 276).

⁸⁹ MD 66, p. 239 (Nr. 516) – egy szilisztrai példa szerint: „senkinek ne engedjétek meg,

A kutatás korlátai és záró következtetések

Tanulmányunk eredményei rávilágítanak arra, hogy a *haric ez defter* kategória az oszmán adminisztráció egyik rugalmas birtokigazgatási eszköze volt, amelynek jelentése a földrajzi és politikai kontextustól függően folyamatosan változott. A „defteren kívül” kezelt javadalmak gyakorlata a hódítás dinamikáját és a határvidéki katonai társadalom szükségleteit leképező, tudatosan alkalmazott adminisztratív eszköznek tekinthető. A regisztrálatlan birtokok jelensége ugyanakkor számos olyan kérdést is felvet, amelyre jelenleg nem adható kielégítő válasz. Miért volt szükséges például az 1560-as szegedi összeírásban *haric ez defter*ként jelölni a településeket, amikor a 269 falu és pusztaság gazdasági helyreállítása már befejeződött? Vajon a tartományi adminisztráció nyomán követte az újratelepített régiók további fejlődését? Miért szerepel Kiskőrös *haric ez defter*ként 1560-ban és 1570-ben is? Csupán elnézte az írnok, vagy az ilyen eseteket a defterek következtetlenségeinek kell betudnunk?

A téma egy másik aspektusa a jegyzékekben szintén *haric ez defter*nek nevezett jövedelmek (*mahsul*) kérdésköre, mely további kutatást igényel. Példaként említhető, hogy az 1570-es szegedi összeírásban egyetlen ilyen tétel szerepel, egy halastó (*dalyan*), aminek az oka ismeretlen. A forrásértelmezést nehezíti, hogy a szandzsákban sem a korábbi, sem a későbbi felmérések során nem jegyezték fel hasonló típusú bevételt, és más jövedelemforrások defteren kívülként való minősítésére sincs példánk. Szintén kérdéseket vet fel, hogy a Szegedi szandzsákban 1560-ban miért nem minden újonnan regisztrált település mellett szerepel a *haric ez defter* kitétel. A középkori Gyenősfalu például az újratelepítés után a bácsi *náhiye* egyetlen – és meglehetősen népes – muszlim falujává vált, mégsem kapta meg a *haric ez defter* címkét az 1560-as, első összeírásakor. Vajon ez a település muszlim népességével, annak félnomád jellegével magyarázható, vagy csupán egy újabb adminisztratív következtetlenség?

Koncepciónk szerint a különböző típusú defterek egymásra épültek, a *haric ez defter* és a *ber vech-i tahmin* kifejezéseket pedig következetesen használták: az újonnan meghódolt (vagy a Szegedi szandzsák esetében újratelepített) falvakat először a fejadó-defterekbe vették fel,⁹⁰ ezzel egy időben a javadalomnaplók

hogy *haric ez defter* pusztát jegyeztessen be; az ilyen pusztaság néven említett hely minden esetben valamely szpáhi határán belül fekszik, és [csak] vizsályt szül”; BOA MD 3, p. 148 (Nr. 397) – az Aleppói vilájetben: „mostantól nincs parancsom arra, hogy akár pusztát, akár falut *haric ez defter*ként bárkinek timárba vagy jövedelememelésül adjanak”.

⁹⁰ Arra a tényre, hogy a falvak hódoltatása a fejadó megfizetésével kezdődött, ld. Krafft 284, fol. 309v: „A nemrégiben meghódolt Bebek Ferenc nevű bég eljött, engedelmességét fejezte ki, és az említett falvakért megfizette a dzsizjét.” (*Zikr olan karyeler içün haliya itaat eden Bebek Ferenc nam bey gelüb itaat edüb ve cizyesin eda eyledi.*) A formula a következő oldalakon rövidült alakban áll: „az említett falvak eljöttek és meghódoltak” (*zikr olan karyeler gelüb itaat edüb*). Bebek gömöri főispán volt, aki rávette Szulejmán szultánt, hogy nevezze ki őt Erdély kormány-

tanúsítják, hogy timárként kiosztásra kerültek, majd – évek múltán – a tahrír defterekben is rögzítették őket. Azonban az a tény, hogy egyetlen határmenti szandzsák esetében sem rendelkezünk a defterek teljes sorozatával, szinte lehetetlenné teszi egy-egy konkrét település fejlődésének pontos nyomon követését ebből a szempontból: vagy az 1560-as és 1570-es kulcsfontosságú összeírásokat megelőző fejadó-defterek hiányoznak, vagy pedig a tahrír defterek és timár defterek.

E nehézségeket mérlegelve jelen tanulmányunkat csupán útkereső kísérletnek szántuk. A kutatás távlati iránya nemcsak a birodalom más tartományainak bevonását jelenti, hanem a kategória és a kapcsolódó fogalmi háló – különösen a *hali ez raiyyet*, a *harabe*, a *maktu* és a *tahmin* fogalmak – szemantikai összefüggéseinek a módszeres feltárását.

Bibliográfia

- 12 Numaralı Mühimme Defteri (978–979/1570–1572). *Özet–Transkripsiyon Ve Indeks*. İstanbul, 1996.
- Baş, Göksel, Redefining Ottoman Military Power: Ottoman Timariot Army and Military Dynamics in the Ottoman–Hungarian Frontier. *Archivum Ottomanicum* 41 (2024) 5–48.
- Dávid Géza, A Szerémi szandzsák bégjei a 16–17. században. *Keletkutatás* 2023. ősz, 113–126. <https://doi.org/10.24391/KELETKUT.2023.2.113>
- Dávid Géza, Szigetvár 16. századi bégjei. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Szerk. Szita László. Pécs, 1993, 159–192.
- Dávid Géza–Fodor Pál, „Ez az ügy főlöttebb fontos.” *A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565)*. Budapest, 2009.
- Fekete Lajos, *Az Esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest, 1943.
- Fodor Pál, *Turbék. Szulejmán szultán szigetvári Türbevárosa a 16–17. századi oszmán–török forrásokban*. (Szigetvár-könyvek, 1.) Budapest, 2020.
- Fóti Miklós, Ali szegedi szandzsákbég azonosítása, életpályája és birtoklástörténete (1567–1595). *Történelmi Szemle* 65 (2023) 353–366.
- Fóti Miklós, Egy szokatlan demográfiai jelenség és háttere a Szegedi szandzsák területéről: Mikla pusztá hirtelen várossá válása 1578-ban. *Történelmi Szemle* 64 (2022) 403–416.
- Fóti Miklós, Két végvidék szolgálatában. Szári Ali bég hódoltsági és kaukázusi karrierje. *Századok* 158 (2024) 145–164.
- Fóti Miklós, Népeségcsere és migráció Bács és Bodrog vármegyékben a 16. században. *Történelmi Szemle* 67 (2025) 241–282.
- Fóti Miklós, Szeged 16. századi szandzsákbégjei. *Aetas* 38/4 (2023) 5–29. <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.4.5-29>
- Fóti, Miklós, *The Mufasssal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578). Text and Index*. Budapest, 2023.

zójává. Isztambulból hazatérve 1558. augusztus 31-én Izabella királyné hívei törbe csalták, majd meggyilkolták. Az erdélyi országgyűlés árulónak nyilvánította, és minden vagyonát elkobozta. Káli, Bebek Ferenc és György, 20–73.

- Fóti, Miklós–Demeter, Gábor, The Role of the Sanjak of Szendrő (Smederevo/Semendire) in the Establishment of Turkish Administration in the Southern Part of Hungary. In: *Hungarian–Serbian Relations in the Early Modern Period, 1456–1791*. Ed. by Molnár, Antal–Hornyák, Árpád. Budapest, 2026 (megjelenés alatt).
- Fóti Miklós–Pánya István, *Bodrog vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A zombori és a bajai náhije települései 1578-ban*. Budapest–Kecskemét, 2022.
- Fóti Miklós–Pánya István, *Bács vármegye településhálózatának rekonstrukciója a török defterek alapján. A bácsi és a titeli náhije települései 1578-ban*. Budapest–Kecskemét (megjelenés alatt).
- Fóti Miklós–Sz. Simon Éva, Balkáni népességelemek integrációja a hódoltságban: Vlahok a Szegedi és a Koppányi szandzsákban a 16. században. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságskori Dél-Dunántúlon / The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk. K. Németh András–Máté Gábor. (Wosinsky Könyvek, 1.) Szekszárd, 2023, 159–185. <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.08>
- Fóti Miklós–Sz. Simon Éva, Kászim kethüdä, a kormányzat embere. *Korall* 96 (2024) 29–50.
- Gerlach, Stephan, Az idősebb Stephan Gerlach naplója... In: *Ugnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Szerk., ford. Fenyvesi László–Kovács József László. Budapest, 1986.
- Hegyi Klára, A Temesvári vilájet népessége és katonaparasztjai. *Történelmi Szemle* 47 (2005) 297–314.
- Howard, Douglas A., From Manual to Literature: Two Texts on the Ottoman Timar System. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae* 61/1–2 (2008) 87–99. <https://doi.org/10.1556/AOrient.61.2008.1-2.9>
- Káldy-Nagy Gyula, *A Szegedi szandzsák települései, lakosai és török birtokosai 1570-ben*. (Dél-Alföldi Évszázadok, 24.) Szeged, 2008.
- Káli Gábor Csaba, Bebek Ferenc és György. Két 16. századi főúr rövid életrajza. *A Borsodi Táj-ház Közleményei* 21/1–2 (2017) 20–73.
- Kotzageorgis, Phokion P., *Haric ez defter and Hali ane'l-reaya Villages in the Kaza of Dimetoka/Didymoteichon (Fifteenth-Seventeenth Centuries): A Methodological Approach*. In: *The Ottoman Empire, the Balkans, the Greek Lands. Toward a Social and Economic History*. Ed. by Kolovos, Elias et al. Istanbul, 2010, 237–254. <https://doi.org/10.31826/9781463225544-018>
- Pánya István–Fóti Miklós, Bodrog vármegye történeti földrajza. *Cumania* 31 (2026) (megjelenés alatt).
- Sudár Balázs, Eflákok a mohácsi náhijében. In: *A rác/balkáni népesség településtörténete és anyagi kultúrája a hódoltságskori Dél-Dunántúlon / The Settlement History and Material Culture of the Rascians/People of Balkan Origin in South Transdanubia in the Ottoman Period. A Wosinsky Mór Múzeumban 2021. szeptember 21-én rendezett konferencia előadásai*. Szerk. K. Németh András–Máté Gábor. (Wosinsky Könyvek, 1.) Szekszárd, 2023, 249–256. <https://doi.org/10.61832/wok1.2023.12>
- Sz. Simon Éva, A hódoltatás stratégiája, avagy az Oszmán Birodalom magyarországi határainak vizsgálata az adóösszeírások tükrében. In: *Élet a török hódoltságban. I. Válogatott tanulmányok (2013–2019)*. Szerk. Sudár Balázs. Pécs, 2022, 114–127.
- Sz. Simon Éva, *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében*. Budapest, 2014.
- Sz. Simon Éva, Egy határvidéki szandzsák születése – Szigetvár. Az oszmán polgári és katonai igazgatás kiépülésének logikája a Szigetvári szandzsák birtokadományozásainak példáján keresztül. *Történelmi Szemle* 66 (2024) 221–242.
- Sz. Simon Éva, Névlegesen birtokolt szandzsákbégi hászok a 16. századi oszmán terjeszkedés szolgálatában. *Századok* 141 (2007) 1351–1406.

- Sz. Simon, Éva, Kayıt dışı (hâric ez-defter) ve „gayrimeskûn” (hâli ez-raiyyet) yerlerin Osmanlı sınır boylarının şekillenmesinde etkisi / The Influence of Unregistered (*Hâric ez-Defter*) and Uninhabited (*Hâli ez-Raiyyet*) Places on the Formation of Ottoman Frontiers. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi / Journal for South-Eastern European Studies* 24 (2017) 1–16.
- Sz. Simon, Éva, New Findings on the Extent of the Early Estates of the *Beylerbeyis* of Buda and the *Bey*s of Mohaç. In: *Şerefe. Studies in Honour of Prof. Géza Dávid on His Seventieth Birthday*. Ed. by Fodor, Pál–Kovács, Nándor E.–Péri, Benedek. Budapest, 2019, 139–157.
- Szabó István, *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből*. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 86.) Budapest, 1954.
- Szakály Ferenc, Kiskunhalas a török uralom alatt. In: *Kiskunhalas története. I. Tanulmányok Kiskunhalasról a kezdetektől a török kor végéig*. Szerk. Ö. Kovács József–Szakál Aurél. Kiskunhalas, 2000, 303–379.
- Velics Antal–Kammerer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639*. Budapest, 1890.

Miklós Fóti–Éva Sz. Simon

Haric ez defter as a tool for administering abandoned settlements in the *sancak* of Szeged and the regime of unregistered settlements on the Ottoman–Hungarian frontier

Abstract

The study explores the *haric ez defter* (“outside the register”) category, a specific, yet under-researched administrative term in sixteenth-century Ottoman governance. Drawing primarily on the tax registers of the sanjak of Szeged and the subprovinces of the Hungarian–Ottoman frontier, the research demonstrates how the Ottoman administration exploited these “unregistered” estates to integrate deserted, ruined, or newly conquered territories. Through the examples of the resettlement of Kiskunhalas and the Bácska region, the authors prove that the *haric ez defter* category was not merely a formal administrative remark, but served as a deliberate tool for colonization, and enabled the *sanjakkbeyis* to grant unregistered settlements directly to their own entourage. Finally, the study examines the administrative abuses associated with this category and the central government’s efforts to stabilize fiscal control by incorporating these “invisible” revenues into the imperial *has*-estates.

Keywords: Ottoman administration, sanjak of Szeged, *haric ez defter*, colonization, frontier